

©Music Museum of Nepal

काठमाण्डौ, जि. प्र. का. द. न. ८४।०५४।५५

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालयको द्वैमासिक प्रकाशन

प्रधान सम्पादक

रामप्रसाद कँडेल

सम्पादक

नन्दा शर्मा

सल्लाहकार

कुवेर व. राउत क्षेत्री

मधुसूदन गिरी

चक्रपति शर्मा

बिक्र खड्का

प्रेमदेव गिरी

आवरण/कम्प्युटर सेटिङ

विजय परियार

कार्यालय

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालय, महादेव वहाल त्रिपुरश्वर,

काठमाण्डौ

पो. ब. न. ४८२९

Email: lok baja@gmail.com

Web: www.nepalmusicmuseum.org

९३. अष्टमात्रिका नृत्य

के. पी. पौडेल

(नृत्य निर्देशक)

यो नृत्य पाटनको मंगलबजारमा नचाईन्छ । बडा दशैको घटस्थापनादेखि टीकाको दिनसम्म यो नचाईन्छ । यस नृत्यलाई गण नृत्य पनि भन्ने गर्दछन् । वर्षौ अगाडी देखि चल्दै आएको यो परम्परागत धार्मिक नृत्य हाम्रो मौलिक सांस्कृतिक सम्पदा हो हिन्दु धर्मावलम्बीहरु अष्टमातृकालाई रक्षकको रुपमा मान्दछन् । त्यसैले पाटन शहरको चारै दिशामा अष्टमातृकाका मुर्तिहरु स्थापना गरिएका छन् पाटनका महान राजा श्री निवास मल्ल तिनै अष्टमातृकाका भक्त थिए । एक रात सपनामा उनले भैरव चक्रमण्डलका अष्टमातृका तथा गणहरु समेत देखा पर्नाच्दै दवार भित्र पसेको देखे । त्यसैवेला देखि उनले बडादशैको शुभ उपलक्ष्यमा नौ दिनसम्म अष्टमातृकाको नृत्य गराउने चलन चलाएको भन्ने जन विश्वास छ । पाटनको सांस्कृतिक तथा धार्मिक नाचाहरु मध्ये अष्टमातृका नृत्यको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । वि. स. १९२० देखि शुरु भएको मानिएको यस नृत्यलाई पाटनका राजा श्री निवास मल्लको इच्छा अनुसार त्यस बखतका प्रसिद्ध तान्त्रिक बन्धुपत्र गुरुशुल अष्टमातृका गणहरुलाई तान्त्रिक विधिबाट प्रकट गराई यो नृत्यको परम्परा बसालेको इतिहासमा यल्लेख पाईन्छ । अष्टमातृका देवीहरुमा आ-आफ्ना शक्ति अनुसार सर्वप्रथम ब्रहमायणी, दोस्रो माहेश्वरी, तेस्रो कुमारी, चौथो वैष्णवी पाचौ वाराही, छैठो इन्द्रायणी, सातौ चामुण्डा र आठौमा महालक्ष्मी आउँदछ । पाटन शहर वरपरका विभिन्न दिशा तथा स्थानहरुका अष्टमातृका देवीहरुलाई यस नृत्यमा प्रस्तुत गरिन्छ । घटस्थापनाको एकहप्ता अघि देखि कलाकारहरुलाई नृत्येश्वरको पूजा गरी यो नृत्य सिकाईन्छ । शुरु दिन देखि तीन दिनसम्म बाजागजा नराखी मौलिक ताल र बोलहरुको आधारमा गोप्य कोठामा यो नाच सिकाइन्छ ।

खिं, पोंगा, ताँ, तिन्छु, भयाली, पंचताल आदि बाजाका सुरिलो र सुमधुर आवाजमा शास्त्रीय संगीतहरुको आधारमा तयार गरिएको प्राथना गीतमा यो नृत्य गरिन्छ ।

साउने सकान्ती २०६७

मंदिरमा किन बाजाको मूर्ति राखिन्छ

मान्छेको पहिलो भाषा भनेको संङ् हो । आदिम युगमा भाषा बन्नु भन्दा पहिले मानव जातिले आफ्ना भावहरुलाई अनेक प्रकारका स्वर र मुद्रा बनाएन प्रदर्शन गर्दर । त्यसैको अलि विस्तृत रूपमा संङ्को विकास भएको हो । मान्छे आफै बाजा हो । उसले घाँटीबाट स्वर र तालीबाट ताल निकाल्छ । कतै राम्रो संङ् भएमा उसले स्वर मिलाउँछ कि ताली । त्यो पनि नभए खुट्टाको पञ्जाबाट ताल दिन्छ । यसले बोल्न सिकाउँछ भने स्वर र ताल मान्छेको जीवनको अभिन्न अङ्ग हो । सङ्गीत सबभन्दा पवित्र चीज हो । यसले मान्छे पवित्र रहेको भाव र दशै रसलाई व्यक्त गर्न सहयोग गर्छ । आँसु, हाँसो, खुसी, मिलन, व्यङ्ग्य, मयानक, क्रोध, भय आदि वात्सल्य रसलाई सङ्गीतको स्वर तालले प्रष्ट रूपमा प्रकट गर्दछ । तसर्थ आदि कालदेखि सबै मानव सभ्यताले सङ्गीतलाई जीवनको अभिन्न अङ्ग बनाए । तत्पश्चात् आफ्नो आस्थालाई स्वरूप, आकृति, मूर्ति वा विना आकृति कुनै स्थानमा ईश्वरको सत्तालाई विद्यमान गरायो । आफूसँग भएको शिव र सङ्गीतविना कलाले त्यो स्थानलाई सिंगेच्यो । हाम्रा सबैजसो संस्कार संस्कृति विना सङ्गीत सम्भव छैन । त्यसैले मानव जातिले आफ्नो पूज्य आराध्य देव देवीका स्थानमा पूजा अर्चना गर्दा स्वर, ताल, लाश्य, मुद्रा प्रदर्शन गर्नु । नेपालका सबै जात जातिका पूजा अर्चनाको प्राचीन संस्कृतिको अध्ययन गर्दा सङ्गीत विना कुनै संस्कार सम्पन्न हुँदैन । बैदिक आर्य देखि किराँत लगायतका अन्य सम्पूर्ण जात जातिको जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्त हुने कुनै पनि

समारेह संस्कार संस्कृतिमा आ-आफुसँग भएको शिप र ज्ञानको सर्वोत्तम सामवेदहु भनिएको छ । किराँतको प्राचीन मुन्धुममा आफ्नो इठटलाई खुसी त्स्तै गीत र नाचको सृष्टी भएको हो भनिन्छ । तसर्थ हाम्रो प्राचीन मन्दिर तीर्थस्थल धाम मन्दिर बिहार कोट देउराली तथा आ-आफ्ना इष्ट देवता कुलदेवताकौ स्थानमा पूजा अर्चना गर्दा आफ्नो उत्कृष्ट शिव प्रदर्शन गरिन्छ । कालान्तरमा बनेका मठ मन्दिरहरूमा यस प्रकारले हुने काम भयो के भ्राम भयो ? स्पष्ट भएन विस्तारै विस्तारैती पवित्र स्थानहरूले भौतिक आकार लिन थालेपछि आ-आफ्नो कलालाई मूर्ति, टुंडाल, तोरण, दलिन, छाना, जग, ताम्र भित्ताहरूमा अनेकौं साङ्गीतिक प्रतिगीछको रूपमा बनाए, नृत्यलाई सङ्कित गर्दै गए अपूर्ण वाक्य तसर्थ आज काल गीतले हुने ।

मानवीय तथा दैवी श्रुतिबाट प्राप्त जति पनि भौतिक सम्पदाहरू छन् त्यहाँ सङ्गीतको चित्रण धेरै रूपमा भएको छन । हाम्रा देवालयहरूमा विहान बेलुका आयोजना गरिने संध्या अगतीमा बाजा बजाउनु अनिवार्य छ । लेलेमा प्राप्त शिवदेवको अभिलेखमा वादकको गोष्ठीका भनेर बाजा बजाउने गुठी स्थापना र वादकलाई तालिएको पारिश्रमिक दिने व्यवस्थाको वर्णन छ । हाम्रो समाज यति विकसित छ कि वादकलाई दैनिक रूपमा लाग्ने खर्च धान्न मन्दिरका संस्थापकहरूले धान, मकै तथा अन्य बाली उत्पादनलाई उपभोग र वानादम्ललाई पारिश्रमिक पुग्ने व्यवस्था गरिएको छ । हाल सम्म पनि बाजा गुठी राख्नु र बाजा बजाउने सङ्गीतकारहरूले न्यून भए पनि पारिश्रमिक पाउनु भनेको हाम्रो पुर्खाले सङ्गीतको महत्वलाई बुझेर कालान्तरसम्म यो स्थिति रहोस् भन्ने हो ।

मन्दिरमा रहेका बाजा बजाई रहो मूर्तिहरुले हामीलाई यौटासम्म पाचीन नेपाली सभ्यताको बारेमा प्रकाश पार्दछन् । कुन कालखण्डमा कस्ता कस्ता बाजा प्रचलनमा थियो भन्ने ऐतिहासिक प्रमाण खोज्न कुनै प्राचन पुस्तकका पाना पल्टाउनु पर्दैन । छानामा भुण्डएका दिव्य आकासे घण्टहरुले, त्यहाँ टुँडालमा अङ्कित देव देवीका हातमा लिएका बाजाले, भित्तामा कुदिएका अनेकौँ मूर्तिले, मन्दिरको जगमा कोरिएका ढुङ्गाका वादकका मूर्तिले र नाग नागिनीका शङ्ख लिएका भव्य मूर्तिले हामीलाई पर्याप्त ऐतिहासिक प्रमाण दिन्छ । मन्दिरका मूर्तिहरुको र उनीहरुले लिएका बाजाहरुको अध्ययन गर्दा किराँत कालसम्मका कुनै ऐतिहासिक प्रमाण भेटिएको छैनन् । लिच्छवीकालदेखि आकृति, काष्ठकला तथा तेलियाईटमा बनेका कलाहरुमा बाजा र त्यो बेलाको साङ्गीतिक भव्यताको प्रमाण देखिन थाल्छ । तिरौलाको उखनन्बाट बुद्धकालभन्दा पहिलादेखि नै अनेक मुख लिएका बाजाहरुको प्रमाण हामी प्राप्त गर्दछौँ । मल्ल काल र शाह कालका साङ्गीतिक प्रमाणहरु त अनगिन्ती छन् । अझ मान्छेले आ-आफ्नो गाउँ ठाँउमा प्रचलित लोक चित्रकला मार्फत त भनै धेरै साङ्गीतिक कलाको सम्पन्नतालाई आजसम्म ल्याउँदै आएका छन् । स्वस्थानीको कथाको आधारमा बनेको शिवजीको विवाहमा बजाइएको बाजा र वादकको चित्र आजसम्म स्वस्थानी बाचन गर्ने महिनामा घरका भित्ताहरुमा माटो, ढुङ्गा र वनस्पतिबाट बनाइएका रङ्गद्वारा गाँउका पाका आमाहरुले स्वस्थानीको व्रत बस्दै भित्तामा चित्रकोदै आएरहेका छन् । मिथिला क्षेत्रमा भगवान राम र सीताको विवाहका अवसरमा तथा अन्य धार्मिक सांस्कृतिक अवसरहरुमा भित्तामा रङ्गीचङ्गी लोक कला

कुँदिएकै छ । भगवान कृष्णको चरित्रमा आधारित गोपी, राधा लगाउनको कृष्ण लीलालाई हामीले भित्ते चित्रमा र जीवन उपदेशहरुलाई चित्रकलाका रूपमा बाँध्दा विहार तथा उपासक उपासिकाहरुको घरको प्रवेशद्वारामाथी अङ्कित गराएका छौ । हिमालयकापवित्र गुम्बा तथा ध्याङहरुमा हजारौं प्रकारका पौवा, थौका बनाई साङ्गीतिक वातावरण चित्रको माध्यमबाट बनाएका छौ । कागज, भित्ता, ढुङ्गा, माटो, कपडा, तामाका पाटामा अनेक देवदेवीका आकृतिमा तत् तत् समयमा उपलब्ध बाजा अंकित गर्न आमी कहिल्यै पछि परेनाँ । भगवान बुद्धको कपिलवस्तु आगमनको बेला गरिएको सवागुणको बजाइएका बाजा र बादकको वंशभूपाल अध्ययन गर्न हामी कते अन्त जानै पदैन । काठमाडौंमा प्रचलित पौभा चित्रकला र चित्रकारहरुको वंशको अध्ययन गरेर त्यो बेलाको चित्रकलाको अध्ययन गरेर वैभामा सङ्गीतको अङ्कन देखिन्छ भने ललितपुरको भक्तपुरको काठमाडौंको ढुङ्गा, धातु काठका मूर्तिको अवलोकन गरेर साङ्गीतिक सम्पन्नताको कुरा खोज्ने अन्त कतै जानु पदैन । त्यति मात्रै होइन हाम्रा राष्ट्रिय समारोहहरुमा प्राचीन नेपाली सेनाले कुनकुन बाजा बजाए भन्ने कुरा खोज्न हामीले तिनै प्राचीन भित्रै चित्र भ्यालमा कुँधिएका मूर्ति र प्राचीन दरबारका आधारहरुमा खोजे मात्रै पुग्छ । सङ्गीत मान्छेलाई व्युताउने साधन हो । तसार्थ व्याकुल बनेको मनलाई यिनै सङ्गीतका आरोह अवरोह र सुरतालले मूल्य बनाउँछ मरेको के हा ? स्पष्ट हुँदैन । खुसी हुँदा पनि हामी सङ्गीतबाटै आफ्नो खुसी अरुलाई बाड्छौं भने मृत्युको शोक बिसाउन र आत्मालाई परमात्मामा पुऱ्याउन आ-आफ्नै प्रकारका सङ्गीत दिँदै आएका छौं । आफ्नो ईष्टलाई आफ्ना

मनोकामना, भाकल पुन्याउनदेखि शान्ति आनन्द प्रदान गर्न समेत यिनै सङ्गीतले साथ दिएको छ । बिरामी हुँदा समेत यही सङ्गीतले हामलाई उपचार गराएको प्रमाण यी मन्दिर देवालयका मूर्तिहरुबाट हामीले प्रमाण प्राप्त गरेका छौं । तसर्थ नेपाली जनजीवन, नेपाली सङ्गीत र नेपाली कला एक अर्काको अभिन्न अङ्ग भएका कुरा यिनै प्राचीन बाजा बजाइरहेका मूर्तिहरुबाट हामीले थाहा पाउँछौ ।

१. नेकुपा-

नेकुपा ८४ सिद्धमध्ये एक हुन् । यिनको देब्रे हातमा नेकु बाजा छ । यो बाजा नेपालमा प्रसिद्ध अर्नाको रिडपाट बनेको हो । नेपाली चित्रकलामा यो बाजासिहतको बौद्ध तथा हिन्दू चित्रकलामा पाइन्छ ।

२. सिंगा-

यो बाजा मिथिला क्षेत्रमा बजाईने बाजा हो । सिंगा बाजा बजाई रहेको चित्र मिथिलाका अधिकंस घरका भित्ताहरुमा महिलाहरुले लेख्छन् ।

३.-

यो बाजा सिंगा हो । पश्चिमी मिथिला क्षेत्रहरुमा यो बाजा बजाइन्छ, पूखै मिथिलाको भन्दा अलिक फरक बनावट र स्वर यो बाजामा हुन्छ । यो चित्र मिथिला चित्रकला को हो ।

४. - त्यो बाजाको चित्र राख्ने नराख्ने ?

५.-

हरिहरले हातमा शंख लिउको अत्यन्तै दुर्लभ मसर्ति हो । यस

प्रकारको हरि र विष्णु हर शिव आ-आफ्नो शक्तिसहित र बाहनयुक्त यो मूर्तिमा हरिले बाँया भागमा कलात्मक शंख लिएका छन् ।

६.-

यो बाजा काठमाडौँ उपत्यकाका प्रचलित जात्राहरुमा बजाइने बाजा हो । अर्नाका सिङ्बाट बनेको यो बाजा कलात्मक तरिकांले चित्रित छ । चराको रिश भएको शिर भएको बादकले सुरिलो स्वरमा यो बाजा फुकेर बजाईरहेको छ ।

७.-

यो बाजा काठमाडौँको ज्यापूहरुमा प्रचलित बाजा हो । पहिले यो बाजा बाँसबाट बनाइन्थ्यो । आजकाल तामाबाट बनाईन्छ । जनावरको शिर भएको बादकले बाजालाई सिधा पनि बाँसको लठीसहित यो मूर्ति मनमोहक छ ।

८.-

यो दुर्लभ मूर्ति हो । यस मूर्तिमा विष्णु र कृष्णलाई संयुक्त रूपमा कुदिएको छ । यो अष्टबाहु मूर्ति नेपालमा प्राप्त मध्ये पहिलो हो । विष्णुको आयुको आयुधका रूपमा शंख अंकित छ ।

९. शंख -

यो ढुङ्गेधाराको मूर्ति बजाइएको भरिरथको मूर्ति हो । यो मूर्ति धारो मुनि रहन्जेल भार्गथले शंख प्राकीञ्जील धारोमा पानी आउँछ भन्ने लोक विश्वास छ ।

१०. शंख-

यो शंख वादक भगीरथको मूर्ति हो यसमा २ वटा कलशसहित चतुर्भुज मूर्ति नेपालमा विरलै पाइन्छ । लगातर शंख फुकिरहेको र देब्रे हातले शंख समातेको यो मूर्ति ज्यादै राम्रो छ ।

११. शंख- यो मूर्ति बुढानीलकण्ठको जस्तै बनेको हनुमानढोका दरबार क्षेत्रको मूर्ति हो । यस्ता विशाल पाषण मूर्ति नेपालमा हालसम्म बनेका ४ वटा मात्र हुन् । यसमा बुढानीलकण्ठको देब्रे हातमा शङ्ख समातिरहेको छ ।

१२. शंख-

टुंडालदेवी मन्दिरको टुंडालमा यो शंख वादकको मूर्ति छ । कलात्मक तरिकाले गासनमा बसि अटुट रूपमा शङ्ख बजाइरहेको यो दृष्यले हामीलाई कुम्हाण्डमा अखण्ड ब्रम्हनाद भइरहेको छ भन्ने शिक्षा दिइरहेको छ ।

१३. बानो-

यो बाजा नेपालको प्राचीन मन्दिरमा दिनको दुवै संध्यामा आरती गर्दा बजाइने बाजा हो । पाटनको कुम्भेश्वरको मन्दिरको टुंडालमा यो बाजा बजाइरहेको मूर्ति छ । आजकल प्राय मन्दिरहरुमा बानो बज्ने छाडे पनि हाम्रा पुर्खाले सृजना गरेका कलाले भए पन यो बाजा बजाइरहेको छ ।

१४. भाट्यु-

यो बाजा भाट्यु हो । सिपाही ताललाई दिनको लागि हरेक घरबाट १-१ जना नागरिक जम्मा हुनु पर्ने पुरानो चलन थियो । सोहिअनुरूप यो बाजा वादकले मन्दिरको अल्को टुंडालबाट यो

बाजा बजाइरहेको अनुभूति हुन्छ ।

१५. शंख—यो टुँडाल देवीको मूर्ति हो । देवीले हातले शङ्ख लिइरहेको यो मूर्ति ज्यादै राम्रो छ । गरुड वा वाहन भएकी टुँडालदेवी वैष्णवी नामले समेत चिनिन्छिन् । घाँटीमा ज्ञानको रूपमा मुण्ड माला र अनेकौँ गहनाले टुँडाल देवीको यस प्रकार शंखसहित यो मूर्ति एक मात्र हो ।

१६. शंख—

यो शंख वादकले मन्दिरभित्र फर्केर शिर अलि उचाई दाहिने हातले शंख बजाएको अपूर्ण मूर्ति हो । वादकले अपूर्ण तन्मयता साथ यो बाजा बजाइरहेको र शरीरको अनुपातमा शंख पनि ठूलै बजाएको भान हुन्छ ।

१७. तुरङ्गा -

यो केलटोलको तिलंगा घरको बाहिर चित्रित मूर्ति हो । यसमा २ जना लेसेनाको पदजलाई लिएर कते गैरहेको भान हुन्छ । नेपाली सेनामा त्यस्ता बाजा कतै देखिँदैन । सेना आएको जानकारी दिन यो बाजा अन्य फुकेर बजाउने बाजाभन्दा आकारमा धेरै भिन्न छ ।

१८. शंख— यो शंख वादकको मूर्ति र वातावरण हेर्दा बन जङ्गलमा बनेको कुवाको मूर्ति मकर, वृक्षसहितको अतयन्तै मोहक छ । यो शंख वादकको मूर्ति परम्परागत जल दास्रो (प्रसा) को तल अंकित छ । माथि वटुवाहरुलाई पानी खान दुङ्गाको पात्रमा जल हालेर मार्ग छेउमा राखिएको देखिन्छ ।

१९. शंख -

यो मूर्ति बडो शानदारको छ । वस्त्र, आम्भूषण, मालाले सजिसजाउ भव्य यो मूर्तिको बादकले दहिने हातले तलतिर फर्काई शंख बजाईरहेको छन् ।

२०. नेकु -

पाटनको प्रसिद्ध सृङ्गभेरी यात्रालाई स्मरण गराउने यस मूर्तिले दाहिने हातले नेकु बजाई रहेको र कलाकारले पनि सामान्य प्रकारका तर सिङको रंगमा रंगाईएको नेकु चित्रित छ ।

२१. का:-

यो का : को चित्र हो । सिंहको मुख मानव शरीर भएको बादकले भगवान बुद्धलाई कपिलवस्तु नगरमा सवागत गर्दाको दृश्य हो । का :लाई सोभो पारी अर्थात् बाँसको लौरोसमेत जडिएको छ । यो तामाको पाटनमा सुनको मुलम्वा गरिएको मूर्ति हिरण्यवर्ण महाविहारको भित्तामा अंकित छ ।

तामेस -

यो बाजा विभिन्न जनावरका शिरभएका मानव शरीरका कलाकारहरूले भगवान बुद्धको कपिलवस्तुमा आगमन हुँदाको भित्ते चित्र हो । नेपालका बौद्ध मार्गीहरूको घरको बाहिरी भित्तामा यस्ता चित्रकला बनाइने गरिन्छ ।

२३. बानो-

यो चराको शिर मानव शरीर भएको बादकले बानो बजाई रहेको मूर्ति हो । यो पाटनको सुन्दरी चोकमा अस्थित ढुङ्गाको मूर्ति हो । अत्यन्तै सानो यो मूर्ति सामान्य वेशभूषा सुसज्जित छ ।

२४. नेकु-

यो मूर्ति नेकु बादकको हो । यो ढुङ्गाको अत्यन्तै सानो मूर्ति हो । शिंटको शिर बादकले बजाएको यो मूर्ति अत्यन्तै राम्रो छ । नेकुको आकार र सिगारिएको यो मूर्ति पाटन मंगलबजारमा अवस्थित छ ।

२५. शंख -

भगवान बुद्धलाई कपिलवस्तु नगरमा स्वागत गर्दा चर्तुवाह भगवान विष्णु त दाहिने हातले शंख बजाई नृत्य गर्दै गरेका अवस्थाको यो मूर्ति हो । तामाको पातामा शंखको मोलम्वा जडी बनाइएको यस मूर्तिमा शरीरको अनुपाटमा अलि ठूलो शंख बनाई शंख ध्वनिलाई महत्व दिएको छ ।

२६. शंख -

विंरची नारायणको मूर्तिमा छाना अड्याउन बनाइएको टुंडालमा यो मूर्ति काँटिएको छ । बादकले दुवै हातले टम्म गरेर शंख समातेका रूपमा बादक परमासन मुद्रामा साधनारत भएको र वेश भूषण सामान्य आभूषण, राम्रो लामो मिलाइएको कपालसहितको यो मूर्ति भव्य छ ।

२७. तरङ्गा-

यो मूर्ति काठको हो । पम्परागत सेनाले तुरुङ्गा बजाई कवाज खेली रहेको मुद्रामा यो मूर्ति देखिन्छ र बादकले लगाएको वस्त्र पनि हाल प्रचलनमा नरहेको देखिन्छ । यो अत्यन्तै सानो काष्ठ मूर्तिमा पनि बाजा प्रष्टै देखिने गरेर बनाइएको छ ।

२८. तुरही-

यो बाजा बादक सिपाही हो परम्परागत नेपाली सेना हिड्दा सर्वप्रथम बादकहरु अगाडि लाग्ने त्यसपछि रोलक्रम अनुसार सेनाहरु हिड्ने चलन नेपालमा छ । कम्मरमा ढाल समेत बोकेको बादकले राम्रोसँग तुरही बजाई रहेको छ । हाल प्राप्त तुरही यो जस्तो आकारको छैन ।

२९. शंख-

७ वटा फणा उठाई रहेको नागले संरक्षित यो नागिनीको भव्य मूर्ति हो । नेपालको वस्तु शास्त्र अनुसार पहिलो तलामा जमिनबाट १ मिटर जति माथि गारो उठाई रखेपछि नागमो नागको पाशले पुरा घर घेर्नु अनिवार्य थियो । त्यसै अनुरूप गरेको एकातर्फ टेराकोटाको यो वस्त्र आमुषणले सुज्जित नागिनीको मूर्ति स्थापित गरिएको हो ।

३०. शंख -

मन्दिर घर १ फोरो नाम फोराले बेर्न बनाएको यो मूर्ति माटाको हो । यो मूर्ति माटाको हो । नागको यो मूर्तिमा उनले लगाउने किरेट, कुण्डल, झाला, तथा घाँटी अतिनै आकर्षक तरिकाले बजाइएको मूर्ति अंकित भव्य मूर्ति छ ।

३१. शंख -

यो मूर्ति ढुङ्गाको हो र पुरानो ढुङ्गे धाराबाट अन्यत्रै यो मूर्ति स्थापित गरिएको छ । २ वटा हातले आफैले तोरण उठाएको दाहिनेहातले शंख लगातार बजाइरहेको यो मूर्ति भगीरथको हो ।

३२. शंख -

यो तामाको पातामा सुनको मुलम्बा जडित अष्टमगलको मूर्ति

हो । देवी चामुण्डाको पीठ घरको ढोकामा यो मूर्ति अंकित छ । अष्टमंगल मध्ये एक शंखलाई कलशमाथि कमलको फूलको आसनमा छत्र ओढाई अत्यन्तै सम्मानको साथ राखिएको छ ।

३३. शंख -

यो मूर्ति चाँदिको ढोकामा अंकित छ । अष्टमंगलको मध्यममा कमलको आसन बनाई शंखलाई स्थापित गरिएको छ । यसको रक्षा गर्न कलात्मक छन् र त्यो भन्दा माथि भव्य गजुर अंकित छ ।

३४. शंख -

यो चतुर्बाहु विष्णुको नरसिंह रूपको मूर्ति हो । मूर्तिमा नरसिंहले देब्रे तर्फको तल्लो हातमा शंख समाई बजाउन तयार रहेको मुद्रामा छ । यो काष्ठ मूर्ति हो । नरसिंहको वस्त्र, भूषण, अलेकार अत्यन्तै आकर्षण छ । शिरमा कानमा घाँटीमा पाखुरामा खुट्टामा बेजोड गहनाहरू छन् भने ओढिएको वस्त्र पनि अत्यन्तै कलात्मक छ ।

३५. शंख -

बराह अवतार विष्णुले र माथिल्लो शंख बजाउन लागेको यो मूर्ति काठको नारायण मन्दिरको टुँडालमा यो अंकित छ । शरीरभरि आकर्षण विविध गहनाले सुसज्जित यो मूर्ति हालसम्म पाईएका बराहको अन्य मूर्तिभन्दा फरक छ ।

३६. शंख -

चतुर्बाहु नारायणको अवतार (दोस्रो)को यो भव्य मूर्ति हो । घाँटीमा जनै समेत धारणा गरी विविध आमूषणले अंकित यो मूर्तिको देब्रेतर्फको तल्लो हातमा शंख समाती राखेको छ । आशीर्वाद मुद्रा धारण गरेको यो मूर्ति ज्यादै भव्य छ ।

३७. शंख -

भगवान नारायणको प्रथम अवतार मत्स्य हो । जगत्को पालनकर्ता विष्णुले मत्स्यरूप धारण गरेको नारायणको देब्रे तल्लो हातमा शंख आकर्षक मुद्रामा लिएको छ ।

३९. शंख -

यो विरंची नारायणको पाषाण मूर्ति हो । चतुर्बाहु नारायणले देब्रेतर्फको तल्लो हातमा शंख समाउनु भएको छ । भव्य गहना, वेशभूषाले अंकित यो मूर्तिलाई स्वर्णको ९ वटा नागले फर्णा उठाई संरक्षण गरिरहेको छ ।

४. शंख -

काष्ठकलाको नमुनाका रूपमा हनुमान ढोका पदसरमा यो मूर्ति छ । यो मूर्तिमा साधकले सुखासनमा बसी लगातार शंख बजाइरहेको छ । कपाल सलक्क मिलाई सामान्य आभूषणले सुसज्जित यो मूर्ति संरक्षणको अभावमा फुटेको छ ।

४१. शंख -

यो नारायणको मूर्ति हो । मूर्ति स्थापना गर्ने दाताको मूर्ति र अभिलेख सहित बाह्रमाथि गरुड र शंख, चक्र गदा, पद्म सहितको चर्तुबाहु नारायणको यो मूर्ति पाषाणको हो । श्रेष्ठ आयुषण, वेश, भूषा, अंकित यो मूर्ति राम्रो छ ।

४२. काडलिङ -

तन्त्रको कठिन साधना गाई मारण मोहन वशीकरण आदिका बन्धनबाट छुटाई सामान्य जनको सेवामा हर्दम तयार साधनको यो मूर्ति हो । काठमा अंकित यस मूर्तिमा बादकले काडलिङ घहिने हातमा लिएर लगातार बजाई सर्व लोकको मंगलको कामना गरिरहेको छन् । आफ्नो शरीर जीर्ण भए पनि लोक कल्याणमा लागीरहने अवस्था यस मूर्तिमा प्रष्ट छ ।

४३. नेकु - यो तामाको पातामा सुनको मूलम्बा जडित मूर्ति

हो । मन्दिरमा महासिद्धहरूको मूर्ति स्थापना गर्ने पुरानो चलन अनुसार छानाको ४ कुनामा यो बादकको मूर्ति अंकित छ । बादकले जटापालेको तर राम्रोसँग बाँधेको, कानमा कुण्डल, पाखुरामा र नाडीमा गहना र तल धोती लगाई बलियो कन्धनी बाँधेको र राम्रो आसनमा बसेको प्रष्टै देखिन्छ ।

४४. बानो -

यो मूर्ति हिमालको शिखरमा बसी बानो बजाई रहेको देखिन्छ । आफ्नो भिक्षा पात्रसहित बसेर लगातार बानो बजाइरहेको यो मूर्ति मन्दिरको भल्लरमा अंकित छ र तामाको पात्रामा सुनको मुलम्बाले जडित फूल र कलशले अंकित रहेको भित्र बानो बादकको मूर्ति अंकित छ ।

४५. पोंगा -

इन्द्रायणी मन्दिरको पहिलो तलामा अंकित मूर्ति हो । संरक्षण र रंग लगाउनेको लापरवाहीले यो मूर्ति त्यति प्रष्ट देखिदैन । जनावरको यो र शरीर मर्मको अंकित यस मूर्तिमा बादकले लगातार पोंगा बजाई रहेको छन् । दाहिने हातले पोंगालाई राम्रोसँग समातेका दाहिने हातले बाँसले पोंगा अड्याई रहेको छन् । कलमको आसनमा बसेको बादकले उत्तम गहना तथा बस्त्र लगाएर सम्मान साथ बजाइरहेको छन् ।

४६. का :-

कलमको आसनमा बसी का : बजाई रहेको बादकलाई सम्मान साथ यस मन्दिरमा स्थापना गरिएको छ । सिंहको मुख गरेका बादकले दाहिने हातले का : लाई अड्याई राखेका छन् । बादकको निधारको टीका, माला, ओड्ने वस्त्र तथा धोती र खुट्टामा बुट्टेदार बाला लगाई राखेका छन् ।

४७. पोंगा -

चराको शिर भएको बादकले छोटो पोंगालाई बाँसले अड्याई रहेका छन् । काष्टकलामा कलात्मक तरिकाले अंकित यो मूर्तिको कलात्मक लहरेक बुट्टा बनाइएको छ । बादक २ तहको कमलको आसनमा बसेर लगातार पोंगा बजाइरहेका छन् ।

४८. शंख -

दश हात भएकी देवीले महिशासुर मादै गरेको र ती भगवतीले देव्रेतर्फको चौथो हातमा शंख लिएकी छिन् । देवासुर सङ्ग्राममा असुरहरुलाई दमन गरी सत्यको स्थापना गर्नलाई विविध आयुधसहित शंख बादन गरी दुश्मनलाई भयभित पार्ने यो भव्य छ ।

४९. शंख -

देवी वैष्णवी चर्तुवाहु छिन् । उनले गरुडको बाहनसहित कमलासनमा बसेकी छिन् । बायाँतर्फको माथिल्लो हातले शंख समाती रहेकी यिनै अष्टमातृकाको वैष्णवी देवी हुन् ।

५०. बानो -

सुखासनमा बसी भएकी बादक सहित विशिष्ट लामो बानो बजाइरहेको यो मूर्तिको काठको हो । घोडाको शिर तथा मानव शरीरको भागको बादकले दाँयातर्फ फर्की दुवै हातले बलियोसँग बानो बजाइरहेको छन् । संरक्षणको अभावले यो मूर्तिको काठ फुटेको छ ।

५१. नेपालमा प्राप्त सबभन्दा ठूलो यो टेराकोटाको चतुर्वाद नारायणको मूर्ति हो । ७ वटा नागको छत्र बनाई ४ वटै हातमा शंख, चक्र, गदा, पद्म लिएको यो भव्य मूर्ति पशुपतिमा छ । देव्रेतर्फको तल्लो हात कमलको फूलमा अड्याई शंख बजाउन जेठी र साइली औँला भित्र हाली राखेको छ । विभिन्न खण्डमा बनाई एक बनाएको यो मूर्तिमा नारायणको वेशभूष, गहना, अलेकारको भव्य प्रदर्शित छ ।

५२. शंख -

यो सुन्धारामा अवस्थित पाषाण भागीरथको मूर्ति हो । दाहिने हातले तल र देब्रे हातले बाहिर समाती सन्तुलनसाथ ओठमा राखी शंख बजाएको मूर्ति राम्रो छ । पछाडिको २ हातले तोरण उचाली रहेको यस मूर्तिको बादकले उत्तम खालका गहना, शिरमा कपाल गुथेको, कपालको तल्लो भागमा माला लगाएको, कानमा कुण्डल, घाँटीमा माला हात, गोडामा विविध गहना लगाई कमलको आसनमा सम्मान साथ बसेका छन् ।

५३. नेकु -

यो ८४ सिद्ध मध्ये एक सिद्ध नेकुपादको मूर्ति हो । अग्लो पहाडको रुखको फेदमा बसी लगातार नेकु बजाई रहेको यो मूर्ति भक्तपुरमा अस्थित छ । तामाको पातामा सुनको मुलम्बा लगाई कलात्मक तरिकाले चतुर्दश पद्म आकारमा बनाई भित्तामा टाँसिएको छ । मूर्तिमा पादकको सम्माइएका लामो कपाल र लामो दारीले गर्दा मूर्ति भनै भव्य देखिएको छ ।

५४. का -

यो चित्र देवी भद्रकालीको मण्डीको हो । विभिन्न देव देवी गण सहित आसना गरेकी भद्रकालीलाई का बजाई रहेका बादकको चित्र छ । हात्तीको शिर र मानव शरीर भएका बादकको दाहिने हातले समादी देब्रे हातले बस समातेर बजाउँदै हिडेका छन् । सेतो रङ्गका बादकको शरीरमा सामान्य वस्त्र अङ्कित छ ।

५५. तुरही -

घोडामा चडी तुरही बजाई रहेको यो चित्र भद्रकालीमा अवस्थित छ । सामान्यतया राष्ट्रिय देब्रे हातले तुरही बजाई घोडालाई अगाडि हिडाई रहेका छन् ।

५६. शंख

परेवा फैलाएर उडिरहेका गरुडमाथि आसन गरेका हरिप्रिया विष्णु छन् । यो पाषाणको कलात्मक मूर्ति पाटनमा छ । अष्टबाहु विष्णुका देव्रेतर्फको तेस्रो हातमा प्रष्टसंग शंख समातेका छन् । काखमा लक्ष्मीलाई प्रसन्न मुद्रामा बसेका विष्णु शस्त्र, अस्त्र र आयुध, आभूषणले सु-सज्जित छन् ।

५६. शंख -

यो चतुर्बाहु बुढानीलकण्ठको मूर्ति हो । जल सयनमा रहेका बुढानीलकण्ठले ११ वटा शिर भएको शेष नागलाई आसन बनाएका छन् । दाहिनेतर्फको तल्लो हातमा कलात्मक तरिकाले शंख लिएका छन् । नाना प्रकारका आभूषणले सु-सज्जित बुढा नीलकण्ठको विभिन्न आकार प्रकारमा मूर्तिहरू भ्यालमा छन् ।

५७. शंख -

मन्दिरको पहिलो तलाको जति ऊचाईमा नाग नागिनी पास बनाउने गरिन्छ । यसो गर्दा मन्दिर बलियो रहन्छ भन्ने लोक विश्वास छ । यस चित्रमा कलात्मक ढङ्गे भ्यालको दायाँ तर्फ शंख लिएका नाग राजा र देव्रेतर्फ शंख दुवै हातले समातेकी नागिनी अडकित छ । संरक्षणको अभावले नागिनीको अनुहारको तल्लो केही भाग मग्निएको छ ।

५८. शंख -

२ वटा शिर भएको नागले संरक्षित नागिनीको हातमा शंख छ । नागिनीको शिरका कानमा, गलाका, कम्मरका गहनाहरु ज्यादै कलात्मक छन् । चोलोमा किञ्चित स्तन देखाएर सौन्दर्य थपेको यस मूर्ति पाटनमा छ ।

५९. शंख -

पुरानो शिव मन्दिरको बाहिरी भित्तामा जडित यो मूर्ति नागिनीको हो यो मूर्ति नागिनीको अन्य मूर्तिभन्दा पृथक छ ।

दाहिने हत्केलामा शंख धारण गरेकी नागिनीको शिरमा ३ र ८ वटा नागको छत्र छ । कलात्मक शिरको गहना, कानमा २ तहको फूल लगायत दाहिनेतर्फ सुन्दर नागकन्या समेत अङ्कित छ ।

६०. शंख -

यो मूर्ति ढुङ्गाको हो । कलक्रमले धेरै ठाँउमा खोपीट्टा परी संरक्षण खोजी रहेको छ । यो मूर्तिले गरुडको माथि पद्मासनमा बसेका नारायणको देब्रेतर्फको तलको हातमा शंख छ । यो प्रभामण्डलमा पृथक कलात्मक रहेको अन्य मूर्ति भन्दा फरक छ । यसमा प्रभामण्डल चक्राकारको छ ।

६१. शंख -

१११ देवताको नाम ? थाहा पाउनु पर्यो । घोडाको शिर भएका यी देवको दाहिनेतर्फको माथिल्लो हातमा शंख छ । यो काष्ठकलाको अनुपम नमुना हो ।

६४. शंख -

यो मूर्ति विष्णुको हो । दाँया बाँया शक्ति सहित उभिएका यी नारायणको देब्रेतर्फको तल्लो हातमा शंख छ । यो मूर्ति पाटनमा अवस्थित छ ।

६५. शंख -

यो टुन्डालमा राखिएको भव्य मूर्ति हो । शक्ति सहितको यो मूर्ति धातुबाट बनाईएको छ । यस मूर्तिका दश हातमध्ये देब्रेतर्फको तेस्रो हातमा शंख लिइएको छ ।

६६. शंख -

यो नेपालको सबैभन्दा ठूलो पाषाणको मूर्ति हो । भगवान बुढानीलकण्ठको यस विशाल मूर्तिमा देब्रेतर्फको तल्लो हातले शंख लिएको छ ।

६७. यो नेपालको सबैभन्दा ठूलो पाषाणको मूर्ति हो । भगवान बुढानीलकण्ठको यस विशाल मूर्तिमा देव्रेतर्फको तल्लो हातले शंख समाई घुँडामा अड्याई राखेको छ ।

६८. शंख - चतुर्नारायण - बुढानीलकण्ठ

६६ र ६७ देवैलाई नेपालको सबैभन्दा ठूलो मूर्ति भनिएको छ, यी मध्य कुन हो ?

६९. शंख - थप्पु पर्ने सांखु बज्रयोगीनी

७०. शंख - विष्णु विक्रान्त आठौँ शताब्दी चाँगु

समूह २

१. सहनाई :-

यो मिथिला चित्र कलामा २ जना सहनाई वादकले समारोहमा सहनाई बजाउँदै हिडेका छन् । मिथिला क्षेत्रमा हरेक घरका भित्ताहरुमा यस प्रकारका कला पाइन्छन् ।

२. सुरली :-

यो मिथिला चित्रमा एक जना सुरली वादकले बसेर सुरली बजाई रहेका छन् । मिथिलाको पश्चिमी भेगको यस प्रकारका चित्रकला घरको भित्तामा महिलाहरुले लेख्ने गरेका छन् । विभिन्न प्राकृतिक रङ्गमा यो चित्रकला तयार पारिन्छ ।

३. घोर बासुरी :-

यो काष्ठकलाको अनुपम नमुना हो । टुंडालदेवी मन्दिरमा यो कलात्मक मूर्ति छ । सुखानसमा बसेका वादकको शिर चै सुगाको छ । यो बाजाले सुगाको जस्तो मिठो स्वर निकाल्छ भन्ने हो । आकार हेर्दा यो घोर बासुरी हो ।

४. बाँसुरी

यो भगवान कृष्ण, बलराम र नारायणको संयुक्त मूर्ति हो । यसमा अन्य आयुध सहित भगवान कृष्ण बाँसुरी बजाउन तयार रहेका छ । पाषाणकलाको अनुपम नमुना यो मूर्तिमा दाया र बाँया २ जना शक्ति समेत उत्कीर्ण गरिएको छ ।

५. मुहाली :-

यो हिरण्यवर्ण महाविहारको भित्ताको मूर्ति हो । यो मूर्तिमा भगवान बुद्धको कपिलवस्तु आगमनमा हर्षले बढाई गर्दा मुहाली बजाईएको छ । वृक्ष, बगौँचाले युक्त कपिलवस्तु नगरमा भव्य गहना वस्त्रले सुसज्जित बादकले तन्मयतासाथ मुहाली बजाई रहेको छ । तामाका पातामा स्वर्ण लेपन गरी यो मूर्ति तयार भएको हो ।

६. बाँसुरी :-

यो मूर्तिको बाँसुरी कालगतीले गर्दाहराएको छ । भगवान कृष्णले अत्यन्त सौम्य मुद्रामा बाँसुरी बजाउँदै गरेको यस मूर्तिमा कृष्ण, विष्णुको गणेशरूप देखाइएको छ । यो काठको टुँडालको मूर्ति हो ।

७. बाँसुरी :-

यो मूर्ति तामाका पातामा स्वर्ण लेपन गरी बजाइएको हो । बाँसुरी बादक यसको शरीर मानव र शिर गरुड र लाटेकोसेरोको छ । लामो बाँसबाट निर्मित बाँसुरीलाई राम्रोसँग फुक्दै उभिएर बजाएको यो भव्य मूर्ति आकर्षक छ ।

८. पूजा मुरली :-

यो मूर्ति भगवान बुद्धले स्वागतमा कपिलवस्तुका नगरबासीले आयोजना गरेको कार्यक्रमको हो । मानव शरीर र घोडाको मुख भएको पूजा मुरली बादकले यो बजाएका छन् ।

९. बाँसुरी :-

यो पाषाण मूर्ति हो । राधा र रुक्मेणी सहित वृन्दावनमा लीला गर्दै भगवान कृष्णले कदमको वृक्षको मुनि बसेर बाँसुरी बजाएको मूर्ति हो । यो मूर्तिमा कृष्ण, राधा र रुक्मेणी अनेकन वस्त्र आभूषणले सुसज्जित भएका छन् ।

१०. बाँसुरी :-

यो अष्टबाहु नारायणको मूर्ति हो । यस पाषाण मूर्तिमा भगवानले सबैभन्दा अगाडिका २ वटा बाँसुरी समाई बजाउन ठिक्क पार्नु भएको छ । तल दुवैतर्फ शक्तिहरु नाचन लागेका छन् ।

११. बाँसुरी :-

यो काष्ठकलाको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा भगवान कृष्णले उभिएर एउटा खुट्टामाथि अर्को खप्ट्यापरेर बाँसुरी बजाउन लाग्नु भएको छ । पाटनमा यो मूर्ति अवस्थित छ ।

१२. बाँसुरी :- यो मूर्ति भगवान कृष्णको हो । काठमा बजाइएको यस मूर्तिमा भगवान बसेर बाँसुरी बजाउन लाग्नु भएको छ ।

१३. बाँसुरी

यो ढुङ्गाको मूर्ति हो । छ वटा बाहुभएका भगवानले आफ्नो विभिन्न अस्त्रसहित अगाडिको २ वटा हातले बाँसुरी समाउनु भएको छ । दाया बाँया रहेका शक्तिहरु सङ्गीतको अनुसार नृत्य मुद्रमा अङ्कित छन् ।

१४. बाँसुरी :-

यो बाँसुरी बादक पहाडी भेगको चट्टानमा बसेर बाँसुरी बजाउन लागेको छ । काठको टुँडालमा अङ्कित यो मूर्तिमा आयीषण गाउँले मान्छे जस्तै सामान्य छ ।

१५. बाँसुरी :-

यो विष्णु भगवानको कृष्ण अवतारको मूर्ति हो । विरीची नारायण मन्दिर टुंडालमा यो मूर्ति अङ्कित छ । द्विबाहु कृष्णले दाहिने हातमा बाँसुरी लिनु भएको छ । मूर्तिमा आभूषण र वस्त्रको राम्रो दशून गर्न पाइन्छ ।

१६. बाँसुरी :-

यो कमलको फूलमाथि पद्मासन विराजमान भएका श्री कृष्ण भगवानको स्वर्ण मूर्तिमा भगवानले बाँसुरी लिएर बाजाउँदै लाग्नु भएको देखिन्छ ।

१७. बाँसुरी :-

यो मूर्तिमा स्वर्ण लेपन गरिएको छ । दाँयातर्फ मुख र देब्रेतर्फ चामर लिएका शक्ति सहित भगवानले कृष्णको २ तहको प्रमाकीरण सहितको यो मूर्तिमा भगवानले हातमा बासुरी लिनु भएको छ । मन्दिरको तोरणमा यो मूर्ति जडित छ, र साथमा यो मूर्ति राख्नको अभिलेख पनि देखिँदछ ।

१८. बाँसुरी

अन्य मूर्ति भन्दा पृथक यो मूर्तिमा बाँसुरी बादकलाई काठभित्र खोपेर बजाइएको छ । त्रिभाग मुद्रामा उभिएको यो मूर्ति बादकले बाँसुरी बजाउने तरखर गरेको छ । उत्कृष्ण वंशभूषा तथा गहनाले यो मूर्ति सज्जित छ ।

१९. बाँसुरी -

यो नेपालको परम्परागत सेनाले बजाउने बाँसुरी बादकको मूर्ति हो । हरेक राजकीय तथा राष्ट्रिय समारोहहरूमा सेनाको एक टुकडीले १२ वटा विभिन्न ३ प्रकारका बाँसुरी बजाई समारोह सुरु गर्ने चलनको स्मरणमा यो भ्यालको तल बासुरी बादकको मूर्ति जडिएको हो ।

२०. रोश मुहाली :-

यो मूर्ति इन्द्रायणी मन्दिरमा छ । काठमा कुँदिएको यस मूर्तिमा बादकले दुवै हातले मुहाली समातेका छन् । शरीर मानव तथा शिर सिंहको भएको यस मूर्तिमा बाजा प्रष्टसंग देखिने गरी रङ्ग रोगन गरिएको छ ।

२१. बाँसुरी :-

यो मूर्ति काष्ठकलाको हो । संरक्षणको काठ चिरिएको छ । नेपालका अधिकीस मूर्तिहरुमा पुरुषहरुले मात्र बाँसुरी फुकेकोमा यसमा २ जना महिलाले मजिरा र बाँसुरी फुक्दै छन् । यो महिला वादीको बाँसुरी फुर्केको पहिलो नेपाली मूर्ति हो ।

२२. गुज्राती मुहाली

यो मानवको शरीर र पशुको शिर भएको बादकको मूर्ति हो । बादकले दुवै हातले गुज्राती मुहाली समाई बजाइरहेको छ । देब्रे घुँडा टेकेर आकर्षक तरिकाले बजाइरहेको यो मूर्ति ज्यादै राम्रो छ ।

२३. बाँसुरी :-

यो पाषाण मूर्ति हो । सामान्यतया शिव परिवारका मूर्तिहरुमा पाद भागमा द्विवेगण नन्दी, मृगटी, भूतगण, पिसाचहरुले अन्य बाजा बजाई जाचिरहेको हुन्थ्यो, तर यस मूर्तिमा बाँसुरी रहेको गणको मूर्ति छ ।

२४. बाँसुरी :-

यो पाषाण मूर्ति हो । श्री कृष्ण भगवानका भक्तले मूर्ति स्थापना गरेको हुन् । विशाल कदमको वृक्ष मुनि श्रीकृष्ण रुखमा अडेस लागेर बस्नु भएको छ । उहाँको बाँसुरीको तालमा २ गोपीनीहरु अनेक मुद्रा देखाई नृत्यरत छन् ।

२५. बाँसुरी :-

११ वटा हाँगा भएको बसन्त ऋतुमा फूल लटरम्म फुलेको

बेलामा श्री कृष्णले बाँसुरी र १ जना भक्तले देब्रे हातमा कलस तथा दाहिने हातले चमर हल्लाउँदै गरेको र अर्को तर्फ भक्तीनी नाच्दै गरेको यो मनमोहक मूर्ति हो ।

२६. बाँसुरी :-

कमलको पवित्र फूलमाथि श्री कृष्ण आसीन हुनु हुन्छ । उहाँ विष्णुका रूपमा पनि चिनिनु हुन्छ । ८ हातमध्ये पहिले २ वटा हातले बाँसुरी बजाउन लाग्नु भएको छ । यसले सङ्गीतलाई सबैले मनपराउँछन् । त्यसैले सबभन्दा पहिले बाँसुरी बजाउन लागिएको हो भन्ने सन्देश दिएको छ । यस मूर्तिले ?

२७. बाँसुरी :-

बाँसुरी बादकको काष्ठ मूर्ति हो । यो मूर्ति कलात्मक भ्यालको तल्लो भागमा अङ्कित छ । चतुर्बाहु भगवानले यो बाजा बजाउँदै हुनु हुन्छ ।

समूह - ३

॥ ॐ परमतत्वाय अखण्डानन्दाय गरुभ्यो नमो नमः ॥

१. डमरु :- यो नेपालको महासिद्ध सम्प्रदायको चित्र हो । नेपालका गुम्बामा तथा विहारहरुमा यस्ता चित्र पाइन्छन् । यी महासिद्धले देब्रे हातले ३ वटा डमरु उचाली रहेका छन् । दाहिने हातले यौटा डमरु बजाई रहेको छन् । बाघको छालामाथि आसन गरेका यी..... नामका महासिद्ध हुन् ।

२. जोर नगरा :- यो भित्ते चित्र सिराहा क्षेत्रमा प्रचलित भित्ते चित्र हो । चित्रमा अन्य बानादार सहित बादकले राम्रो सजिएको मञ्चमा जोर नगरा बजाईरहेको आकर्षक चित्र छ । बादकको वेशभूषा पनि अत्यन्तै आकर्षक छ ।

३. नाय्खि :- यो काठमाडौँ परम्परागत बाजा हो । नाय्खि बादकको शिर कागको छ र शरीर मानवको छ । यो काठको

मूर्तिमा बादकको लामो कपाल छ । कमलासनमा बसेर ज्यादै रमाई दाहिनेतर्फका दर्शकलाई हेदैबाजा रहेको छ ।

४. हुड्को :- यो मूर्ति नेपालको प्रख्यात पाषात मूर्ति हरी मूर्तिमा हुड्को वादिकाले दाहिने हातले हुड्को देब्रे हातले बजाउँदै गरेकी छन् । नेपालका हुड्को बादक प्रायः पुरुष हुने भएकाले यी बादिकाको यो अदभूत मूर्ति देख्दा पहिले पहिले वीरगाथाहरु भारतहरु नारीहरुले पनि गाउने गरेको थाहा पाइन्छ ।

५. धा :- यो धाः बाजा बजाई रहेको मूर्ति पाषाण मूर्ति हो । नेपालमा पाषाण कलामा यो बाजा बजाएको पत्थर मूर्ति हो । बादकको आसन र वेशभूषा हेर्दा उच्च वर्गीय कलाकारको भान हुन्छ ।

६. डमरु :- यो कमलको आसनमा बसि आफ्नो शक्ति सहित रमाई डमरु बजाइरहेको भैरवको मूर्ति हो । दिव्य अस्त्र शस्त्र तथा अलङ्कार र बाहन सहितको यो भैरवको मूर्ति पाषाण कलाको भद्भूत नमुना हो ।

७. डमरु :- दिव्य अस्त्र शस्त्र र शक्ति सहितको यो भैरवको मूर्ति अलौकिक छ । १६ हात भएका भैरवको दाहिनेतर्फको बाँया हातमा डमरु समाई रहेका छन् । पाषाणकलामा साना मूर्ति पनि यति सूक्ष्मता साथ मूर्ति कुद्ने कलाकारको सीप अद्वितीय छ ।

८. मा धिमे :- यो मा धिमे बजाइरहेका वादक पाका देखिन्छन् । मा धिमे बजाउने बादक त्यो बाजा खलको गीरु हुने गर्दछन् । आकर्षक भएका यी बादकले दाहिने हातले भुम्रिएको पौ कथी लिई दुवै हातले राम्रोसँग धिमे बजाइरहेका छन् ।

९. डमरु :- अष्टभूजा भएकी यो कालीको दाहिनेतर्फको माथिल्लो हातले डमरु लिएकी छिन् । नेपालमा सामान्यतया

प्रचलित भन्दा भिन्दै प्रकारको शरीरको बनावट वस्त्र धारण गरेकी कालीको कपाल माथितिर फर्किएको छ । यो कालीको अद्भूत कला पाषाण मूर्ति कलामा हामीले देख्न सक्छौं ।

१०. डमरु :-दाहिने हातले डमरु र देब्रे हातले दिव्य त्रिघण्टा बजाइरहेको यो मूर्ति भव्य छ । देवी नक्साल भगवतीको यो नर गर गणले ठूला वृक्षले घेरिएको र नदीनाला समेत भएको स्थानमा डमरु देवीको रक्षा गरिरहेको देखिन्छ ।

११. ढोलकी :- यो काठको मूर्ति हो । मानव शरीर र चराको शिर भएको ढोलकी बादकले सुखासनमा बसी ढोलकी बजाइरहेका छन् । दाहिने हातले गजो समाती कम्मरमा ढोलकी राखेर देब्रेतर्फका दर्शकलाई हेरिरका छन् ।

१२. खैँचडी :- जनावरको शिर र मानवको जीउ भएका यी बादकको मूर्ति काठको टुंडालमा अंकित छ । बादक सजिलोसँग आसनमा बस्न देब्रे हातले खैँचडी समाई दाहिने हात र देब्रे हातका औंलाले ताल मिलाई बजाएका छन् ।

१३. यलपो धिमे :- यो यलपो धिमे सहितको बादकको मूर्ति हो । टुंडालमा कुँदिएको यस मूर्तिमा दाहिने हातले ठोक्न खोजेको र देब्रे हातले बजाइरहेको भव्य मूर्ति छ । कागको शिर मानव शरीर भएको बादकले दाहिनेतर्फका दर्शकलाई हेरी बजाइरहेका छन् ।

१४. ढोल :- सुखासनमा बसी कम्मरमा ढोल राखी बजाइरहेको यो मूर्ति भव्य छ । लामो मिलाइएको कपाल, छाँटिएको जुँगा, घाँटीमा सबर्ण माला, पाखुरा र नाडीमा गहना लगाएका बादकले ढोललाई दाहिने हातले बजाएका र देब्रे हातले बजाउन लागेका छन् ।

१५. ट्याम्को :- यो अति नै सानो पाषाण मूर्ति हो । जनावरको शिर र मानव शरीर भएका शिव गणले कम्मरमा ट्याम्को

भिरी दुवै हातले बजाउँदै छन् । कम्मरमा जामा लगाएका बादकले दाहिनेतर्फ माथि हेर्दै रमाइरहेका छन् ।

१६. मृदङ्ग :- यो नेपालमा प्रचलित मृदङ्ग बादकको मूर्ति हो । नेपालमा पाषाण कलामा सूक्ष्म रूपमा बाजा बजाइरहेका कम्मरमा मूर्ति छन् । लामो कपाल भएको जनावरको शिर र मानव शरीर भएका यी बादकले कम्मरमा मृदङ्ग भिरी बजाइरहेका छन् ।

१७. ढोलक :- यो टेलिगइटमा बनेको माटाको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा बादकले कामरमा ढोलका भिरेर शरीरलाई लचकदार बनाई मस्तसँग बजाई रहेका छन् संरक्षणको अभावमा मूर्तिको शिर, दाहिने हात र ढोलकको केही अंश विधोषपति बादकको भव्य लगव प्रष्ट देखिन्छ ।

१८. तनमकचा (ट्याम्को) :- यस मूर्तिको मूर्तिमा तनमकचा बादकले दुवै खुट्टाको बीचमा बाजा राखेर दुवै हातले बजाइरहेका छन् । घाँटीमा रमाडीमा तथा शिरमा कलात्मक फेटा गुथेका बादकले रमाइरमाई बाजा बजाइरहेका छन् ।

१९. दः :- यो नेपालको परम्परागत बाजा दः हो, बादक सेनाका बाधबादक हुन् । बादकले देब्रे हातले दः समाह दाहिने हातले बजाइरहेका छन् । कुनै महत्वपूर्ण समारोहमा जान यो बादकले अन्य बाधबादक सहित अगाडि बढ्दै छन् ।

२०. सिनडुड :- यो सिनडुड बाजा हो । मन्दिर टुँडालमा यो मूर्ति अंकित छ । बादकले देब्रे हातले समाई दाहिने हातले गजोले मस्तसँग सिनडुड बजाइरहेको छन् । सेनाको परेडमा हिँडेका बादक यो बाजा बजाई देब्रेतर्फ अगाडि बढ्दै छन् ।

२१. डम्बा :- यो डम्बा बादन गर्दै गरेका कलाकारको मूर्ति हो । भव्य पगरी गुथेको सेनाको यो बाजा बजाउँदै गरेको मूर्ति नेपालमा पहिलो हो । बादकले दाहिने हातले डम्बा बजाउने र

देब्रे हातले टक्क समाती रहेका छन् ।

२२. इन्द्रढोल :- यो इन्द्रढोल हो । बादक नेपालका परम्परागत वेशभूषामा भएका सेना हर कुनै समारोहमा अन्य बादक सहित यी बादक पनि कम्मरमा इन्द्रढोल भिरी देब्रे हातले गर्जोले ठोकेर बजाइरहेको छन् ।

२३. ढोल :- यो ढोल वादकको काठको मूर्ति मन्दिरको टुँडालमा अङ्कित छ । यस मूर्तिमा बादकले दाहिने हातले ढोलको गर्जोले ठोक्न लागेको र देब्रे हातले अर्कोतर्फ स्वरलाई थप्प दिँदै गरेको छन् । संरक्षणको अभावले दाहिने हातको तल्लो भाग लुप्त भएको छ ।

२४. मृदङ्ग :- यो चनुर्वाहु भैरवको मूर्ति हो । शिवका गणका रूपमा चिनिएका यी बादकले कम्मरमा मृदङ्ग बजाई भगवान शिवलाई सुनाई रहेको छन् भने दाहिनेतर्फको माथिल्लो हातले डमरु पनि एकै साथ बजाइरहेका छन् ।

२५. डमरु :- यो टुँडालको माथि मूर्ति हो । गरुडको शिर भएका भैरवले दाहिनेतर्फको माथिल्लो हातले डमरु बजाइरहेका छन् । अन्य डमरुभन्दा यो डमरुको बिडँ लामो र बजाउन सजिलो हुने देखिन्छ । यसमा बसेका बादकले पनि दाहिने हातले टप्प समाई डमरु बजाई साधना गरिरहेको देखिन्छ ।

२६. नराखे पनि हुन्छ ।

२७. यो षड्वाहु भैरवको भव्य मूर्ति हो । काठको टुँडालमा अङ्कित भैरवले दाहिनेतर्फको माथिल्लो हातमा डमरु लिएका छन् । भैरवको अनौठो मछिको आसन र नाना रत्न, ३ वटा शिर, मुण्डमाला लगायतका गहनाले गर्दा यो भव्य छ ।

२८. डमरु :- प्रेतको आसन बनाई बसेका यी देवताले दाहिते हातमा डमरु लिएका छन् । सुखासनमा बसी विविध ज्ञान दिन बसेका यी देवले लोक कल्याणको कार्य गरिरहेको देखिन्छ । यो

टुँडालमा अङ्कित मूर्तिकला गतिले ज्यादै जीर्ण देखिन्छ ।

२९. रोइला खैचँडी :- यो रोइला खैचँडी बादकको मूर्ति टुँडालमा अंकित छ । देब्रे हातले बाजा समाई देब्रे हातले कस्सिएर ठोक्न लागेको मूर्ति देखिन्छ । टाउकोमा लोमो लगाएर र दाहिने काँधबाट देब्रेतर्फ फूलको भव्य मीलन भिरेका कलाकारले राम्रोसँग बाजा बजाई भजन गाइरहेको देखिन्छ ।

३०. कालीङ :- यो तेलीयईटमा बनेको मूर्ति हो । मूर्तिमा बादकले देब्रे हातले कालिक बाजा समाई दाहिने हातले बजाई रहेका छन् । राम्रोसँग पगरी गुथेका बादकले लचकदर रूपमा बाजा बजाउँदै नाच्दै गरेका छन् ।

३१. माग्यवाली दी :- यो बजाउँदै गरेका बादकको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा देब्रे हातले दः समाई दाहिने हातले सानो गजो समाई बजाउँदै गरेका छन् । विगतमा आएका ठूला महाभूकम्पले गर्दा मूर्तिको केही भाग क्षति भएको छ । बादकको वेशभूष अत्यन्त राम्रो छ ।

३२. डमरु :- यो मूर्ति भैरवको हो । प्रेतको आसनमा सुखासनमा बसेका भैरवको चनुर्वाह मूर्ति भव्य छ । विविध गहना, अलङ्कारले विभूषित भैरवले लोकको शान्तिको लागि दान्ने हातले डमरु बजाई रहेका छन् ।

३३. तामा :- यो बाजा नेपालको परम्परागत सेनाको बाजा हो । काठको भ्यालको तल लहरै अङ्कित यी मूर्तिहरूले विविध बाजा बजाइरहेका छन् । बादकले घुँडामारी बसेर तोसी दुवै हातको गजोले ठोकेर बजाई रहेको छन् ।

३४. डमरु :- यो मूर्ति के केशवरी देवीको गणको हो । मूर्तिमा देवीको द्वारको एकातर्फ कंकाल गण र अर्कोतर्फ दाहिने हातले डमरु बजाउँदै गरेको गणको मूर्ति अङ्कित छ । माथि दश प्रकारका पीडाँ नास गर्ने आँखा अङ्कित छ ।

३५. डमरु :- यो कालीको मूर्ति हो । मन्दिरको तोरणमा यो मूर्ति छ । स्वर्ण मोलम्ब गरिएको यस अष्टबाहु कालीले दाहिनेतर्फको दोस्रो हातले डमरु बजाइरहेकी छिन् । चोरी हुनबाट संरक्षण गर्न यस तोरणलाई फलामको बीत्ल भेरिएको छ ।

३६. डमरु :- यो भगवान भोलानाथ शिवको भव्य मूर्ति हो । कैलासमा उभिएर देव्रेतर्फ जहाबाट बगाइरहेको र दाहिनेतर्फको माथिल्लो हातले डमरु बजाइरहेको यो मूर्ति भव्य छ ।

३७. डमरु :- योमाता माहेश्वरीको मूर्ति हो । नन्दीलाई बाहन गरेकी देवीले मुण्डमालासहित नाना गहना भूषण परिण गरेकी छिन् । दाहिनेतर्फको माथिल्लो हातबाट डमरु डमडम डमरु बजाई भगवान महेश्वर लाई खुसी पारी रहेकी छिन् ।

३८. नाय्खि :- यो माता माहेश्वरीको मूर्ति हो । यहाँ बादकले पद्मासनमा बसी नाय्खि बजाई रहेका छन् । शिर घोडाको र शरीर नरको यो मूर्ति राम्रो कूल लहराले सजिएको मञ्चमा बसी दाहिनेतर्फ हेदै बजाई रहेका छन् ।

३९. डमरु :- यो चण्डिकाको मूर्ति हो । टुँडालमा अङ्कित यास मूर्तिमा माताले बाहने हातले डमरु बजाई देव्रे हातले सवैलाई आशीर्वाद दिइरहेकी छिन् ।

४०. डमरु :- यो टुँडालमा अङ्कित काठको कला हो । मूर्तिमा सिंह मुख भएकी देवीले हातले डमरु बजाई प्रेटको आसनमा नृत्य गर्दै छिन् ।

४१. डमरु :- बाघको मुख भएकी यी मातृकाले दाहिने हातले डमरु बजाएकी छिन् । नाना आभूषण गहनाले सजिएकी देवी बेटालको आसनमा चढेकी छिन् ।

४२. डमरु :- यो भैरवको मूर्ति हो । मन्दिरको टुँडालमा भव्य रूपमा यो मूर्ति कुँदिएको छ । वाहन माथि देव्रे खुट्टा टेकेर

उभिएका भैरवले दाहिने हातले डमरु बजाई रहेका छन् ।

४३. डमरु :- यो विशाल वीच भागमा डमरु अङ्कित छ । यो घण्टा शिव मन्दिरको हो र घण्टको शिरमा गणेशको शिर अङ्कित छ ।

४४. डमरु :- यो मन्दिरको भित्तामा अङ्कित चित्र हो । यस चित्र देवी बल्लसलको गणको हो । यस नारी गणले दाहिने हातले डमरु बजाई रहेकी छन् ।

४५. डमरु :- यो भित्ते मूर्ति बज्रलेपनले बनेको छ । सहादेव शिव कैलासमा पार्वती सहित बसिरहेको छन् । आफ्नो दृष्टिबाट तिनै लोकको अवलोकन गरेका शिवले दाहिने हातले डमरु बजाई रहेका छन् ।

४६. डमरु :- यो प्रत्याङ्गीरा कालीका मण्डल हो । आफ्ना गण अष्टमाटकाद्वारा घेरीएकी कालीको यस मण्डलमा दाहिनेतर्फको दास्रो हातले डमरु बजाई रहेका छन् नाना आभूषण गहनाले सुसज्जित यो चित्र कपडामा बनेको छ ।

४७. डमरु :- यस चित्रकलामा देवी मातृकाले दाहिने हातले डमरु बजाई किन प्रेतको आसनमा बसेकी देवीको यो चित्र आकर्षक छ ।

४८. नराखे

४९. नराखे

५०. नराखे

५१. नराखे

५२. नराखे

५३. नराखे

५४. व्याघ्रणी :- यो देवी भगवतीको द्वार पाल व्याघ्रणीको मूर्ति

हो । मन्दिर प्रवेशद्वारमा सूक्ष्म दृष्टिले डमरु रहेकी छिन् ।

५५. सिहिनी :- यो सिंघीणीको मूर्ति हो । भगवतीको द्वारमा बसेर सेवा गरिरहेको सिंघीणीको शिर सिंहको छ । दाया हातले डमरु बजाई अनेक गहना र वस्त्रले सिंगारीएकी सिहिनी मूर्ति भव्य छ ।

५६. डमरु :- कंकालसँग डमरु त्रिघाण्टी बजाउँदै नाचिरहेको यो मूर्ति भव्य छ । देवीका पिठहरुको रक्षा गरिरहेका यस प्रकारको मूर्ति नेपालमा विरलै पाइन्छ ।

५७. डमरु :- साढेमाथि आसन गरेकी यी मातृका माहेश्वरी छिन् । दाहिने हातले डमरु बजाई भक्तहरुलाई आशीर्वाद दिइरहेकी देवी विविध आयुध, गहना अस्त्रहरुसँग सुसज्जित छिन् ।

५८. डमरु :- यो मातृकाले दाहिने हातले डमरु बजाई रहेकी छिन् । टुङ्गाको या मूर्तिमा देवीले अनेकौं प्रकारका गहना र लामो जामा लगाएकी छिन् ।

५९. नराख्ने

६०. डमरु :- यो टुङ्गाको कलात्मक मूर्ति हो । जहाँ कमलको आसनमा बसि भैरवले इष्टलाई दुवै हात जोडेर मुद्रामा प्रार्थन गरिरहेका छिन् । मूर्तिमा दाहिने हातले डमरु बजाई रहेको देखिन्छ ।

६१. ६२. डमरु :- यो अष्टवाहु भैरवको मूर्ति हो । यो मूर्ति मन्दिरको टुंडालमा अङ्कित छ । समयको प्रभावले २ वटा हात हराइसकेको छ । यहाँ भैरवले दाहिने हातले डमरु बजाइरहेका छिन् । नाना आभूषणले सुसज्जित यी भैरव त्रिनेत्र छिन् ।

६३. डमरु :- यो नाट्येश्वरको काठको मूर्ति हो । यो मूर्ति मन्दिरको तोरणमा अङ्कित छ । चतुर्वाहु नृत्यनाथले दाहिने

हातले डमरु बजाई मस्तसंग नाचा रहे छन् । संरक्षणको अभावले यसको काठ फुटेको प्रष्टै देखिन्छ ।

६४. डमरु :- यो मूर्ति पाषाणको हो । महिसासुर मादैनी भगवतीको यो मूर्तिमा दाहिनेतर्फको अगील्लो हातले डमरु बजाई असुरलाई घात गरिरहेकी छिन् । अत्यन्तै सौभ्य यस मूर्तिमा देवीका १७ वटै बाहुमा नाना आयीरध अस्त्रहरु छन् ।

६५. डमरु :- यो गणेशको दुर्लभ पाषाण मूर्ति हो । गणेशले सामान्यतया डमरु बजाएको मूर्ति पाइँदैन । यस मूर्तिमा दाहिनेतर्फको माथिबाट दोस्रो हातले डमरु बजाईरहेका छन् ।

समूह ४

१. दमोखि :- यो मूर्तिमा नारी वादीकाले दमोखि बजाउँदै छिन् । हनुमान ढोकामा रहेको यस पाषाण मूर्तिमा बादिका सुखासनमा बसेर राम्रोसंग देब्रे हातले धाप दिन लागेको र दाहिने हातले सेर पोथी भागमा बजाउन लागेकी छिन् । फुलै फूलको सिगारिएको मञ्चमा सङ्गीत समारोह भैरहेको दृश्य देखिन्छ ।

२. क्वता :- यो क्वताको तोरणमा बनेको मूर्ति हो । सुखासनमा सजिलोसंग तोरकल क्वता बजाइरहेका छन् । यस मूर्तिमा क्वाताको तेस्रो मुखा देब्रे हात तथा दोस्रो मुखमा दाहिने हातले मधुर ध्वनि निकाली बाजा बजाई रहेको छन् ।

३. मादल :- यो मादल बाजा हो । छालाको तना तनक्क कसेर बनाएको मादललाई बादकले काखमा राखेर बजाएका छन् । कम्मरमा बाजा भिरेर दाहिने खुट्टा भारेर बसेका बादकको शिर गोरुको र बौकी शरीर मानवको छ । शरीरमा अनेक गहना लगाएका छन् ।

४. मृदङ्ग :- यो भगवान बुद्धलाई लुम्बीनीमा स्वागत गर्दा कपिलवस्तु नगरका कलाकारले बजाएको दृश्य हो । सुनको

मुलम्बामा बनाइएको यस मूर्तिमा नाना वस्त्र आभूषणले सुसज्जित भव्य वेशभूषा भएका कलाकारले कम्मरमा मृदङ्ग भिरी मस्तसँग बाजा बजाइरहेको छन् ।

५. क्वता :- ४ वटा हात भएका यी देब्रे बादक (गन्धर्व) ले भगवान बुद्धलाई कपिलवस्तुमा स्वागत बजाएका हुन् । प्राचीन समयमा यो बाजा प्रचलित थियो र मानव मात्र हैन देवताले पनि क्वता मनपराई बजाउँदा रहेछन् भन्ने थाहा पाउँछौ । यस मूर्तिबाट ।

६. मन्द्रा :-यो बाजा मन्द्रा हो । भगवान बुद्ध साधुतारत रहँदा मारका सेनाले विविध सङ्गीत बजाई उनलाई ध्यानभङ्ग गराउन प्रयास गरेको यहाँ चित्रण छ बाजाको देब्रे हातले मन्द्रको भाले भाग बजाएको यो चित्रमा पष्ट देखिन्छ ।

७. पछिमा :- यो पछिमा बजाइएको मूर्ति हो । काठको टुँडालामा यो मूर्ति अङ्कित छ ४ वटा हात भएका भैरवले मस्तसँग पछिमा बजाइरहेका छन् । भैरवले तत्कालीन समयमा लगाइने उत्तम वस्त्र तथा आभूषण लगाइरहेको देखिन्छ ।

८. क्वटा :- यो टुँडालामा अङ्कित भैरवको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा नाना प्रकारका वस्त्र अलङ्कारले सजिएका भैरवले कम्मरमा भिरीको क्वता बजाइरहेको छन् । वादन गर्दा अनेकौँ बोल निकाली दाहिने हातले त्यही बेलामा आशीर्वाद पनि दिन भ्याएका छन् ।

९. खिं :- यो मूर्तिमा खिं बाजा कम्मरमा भिरिएको छ । ४ वटा बाहु भएका भैरवले अगाडिको २ वटा हातले खिं बजाइरहेका छन् ।

१०. याक खिं :- यो भव्य वस्त्र तथा विभिन्न प्रकारका रत्न जडित मुकुल लाएका, कानमा सुन्दर गहना, घाँटी पाखुरा तथा नारीमा अनेकन दिव्य गहना पहिरेको यो चतुर्बाहु भैरवको मूर्ति

हो । महादेव शिवका गण भैरव सङ्गीत विद्यामा पारङ्गत मानिन्छन् । अगाडिका दुई हातले कम्मरमा भिरेर याक खिं बजाईरहेका छन् ।

११. मिर्दुङ्ग :- यो मिर्दुङ्ग बाजा हो । यो बाजा लमजुड तनहुँ क्षेत्रको प्रख्यात बाजा हो । यस मूर्तिमा परम्परागत सेनाका एक जना वादकले राम्रोसँग मृदङ्गलाई दुवै हातले कसेर बजाएका छन् ।

१२. क्वता :- यो पाषाण मूर्ति भैरवको हो । आफ्ना ईष्ट देवका दाँया र बाँया बसी भैरवले क्वता लगायतका बाजा बजाउँदछन् । देव देवीहरूलाई यस प्रकारको दिव्य सङ्गीत श्रवण मन पर्ने भएकाले बाघ भैरवलाई आफ्नो निकट सखी क्वता बजाउन लगाएका हुन् ।

१३. सखया मादल (सोरठी) :- यो मादल वादकको काठको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा सुखासनमा बसी वादकले राम्रोसँग मादल बजाइरहेका छन् । नेपालमा सबै ठाँउमा व्यापक रूपमा प्रचलित यो बाजालाई कर्नाकारले राम्रोसँग मूर्तिमा अङ्कित गरेका छन् ।

१४. रानी मादल :- यो रानी मादल हो । विशिष्ट राष्ट्रिय तथा धार्मिक समारोहहरूमा निम्ता (पूजा) गरेर मात्र भिकेर बजाइने यो बाजा ज्यादै सम्मानित छ, नेपालमा वादकलाई चोखो भएर मात्र बजाउन लगाइन्छ । ताना कसेर बजाइने यो बाजामा मादलले सुखासनमा बसी सखी बजाईरहेको देखिन्छ ।

१५. पखावज :- यो खिव परिवारमा अङ्कित पखावज वादक शिव गणका मूर्तिहरू शिवका गणहरूले सब परिवार जम्मा भई अनेक प्रकारका बाजा बजाई चित्रमा गरिरहेका छन् । पखावज नेपालको पुरानो मूर्तिमा सामान्तया नदेखिने बाजा हो ।

१६. कोरविड :- यो बाजा काठमाडौं उपत्यकाको पुरानो बाजा

हो । यो तेलीईटमा बनेको मूर्तिम कोरविड बजाउँदै गरेका बादकको आकर्षक मूर्ति हो । नाना प्रकारका वस्त्र आभूषणले विभूषित वादकले शरीरलाई लचकदार बनाई नाची बाजा बजाई रहेका छन् । संरक्षणको अभावले मूर्तिको मुख्य भागहरु खण्डित भएका छन् ।

१७. द्यो खिं :- यो काठको भ्याल मुनि बनाईएको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा नेपालका मुख्य समारोहहरुमा बजाइने द्यो खिं को मूर्ति अङ्कित छ । बादकको वेशभूषा हेर्दा उच्च खालको छ । कम्मरमा द्यो खिं भिरेर वादकले राम्रो सङ्गीत गरिरहेको भान हुन्छ ।

१८. मग खिं :- यो मग खिं को तस्वीर हो । ठूला कलात्मक ढोकका दाँया यस्तो बाजा बजाईरहेको देखिन्छ । यहाँ एकजना वादकले दुवै हातले रमाइलोसँग मग खिं बजाई रमाइरहेको छन् । मूर्तिमा बादकको हँसिलो अनुहार देखिन्छ ।

१९. क्वता :- यो काठको मूर्ति हो । यो मूर्ति काठको कलात्मक ढोकाको एकातर्फको हो । लचकदार शरीर बनाई रमाई रमाई क्वा बजाई रहेका बादकले दायाँ हातले तेस्रो मुख र देब्रे हातले पोथी भाग बजाई रहेका देखिन्छ ।

२०. ढोलक :- यो ढोलक बाजा बजाउँदै गरेको काठको मूर्ति हो । संरक्षणको अभावले यो मूर्ति बाजा र बादकको ठाँउ ठाँउमा चर्केको छ । यी नारी बादकले काठमाडौँ प्रचलित उच्चस्तरको गहना तथा आकर्षक वस्त्र धारण गरेकी छिन् ।

२१. क्वता :- यो देब्रे हातले क्वता बजाई दाहिने हातले श्रेता दर्शकलाई लचकदार बनाई नृत्य मुद्राम राम्रो तरिकाले सजाइएको क्वता कम्मरमा भिरी बजाई रहेकी छिन् ।

२२. क्वता :- यो काठको टुँडालमा अङ्कित मूर्ति हो । यस मूर्तिमा कमलको आसनमा सुखासनमा बसी बादकले दिव्य

सङ्गीत प्रस्तुत गरेर देवीलाई खुसी पारिरहेका छन् ।

२३. खिं :- यो खिं बादन गर्दैगरेको बादकको मूर्ति हो । मकरको शिर तथा मसीव शरीर गरेका बादकले कम्मरमा भिरेर खिं बजाई रहेका छन् । आसना बसी बादकले अत्यन्तै सुमधुर संगीत वेश गरिरहेको मूर्तिमा देखिन्छ ।

२४. दमो खिं :- यो दमो खिं बाजा बजाई रहेकी युवतीको मूर्ति हो । नेपालमा कमै मात्रामा यस प्रकारका बाजा बजाइरहेको मूर्ति पाइन्छ । अत्यन्तै भव्य रूपमा गहना तथा वस्त्र धारण गरेकी युवतीले राम्रो सङ्गीत गरिरहेको मूर्तिमा देखिन्छ ।

२५. जोर तमवल :- यो टुँडालमा अङ्कित काठको मूर्ति कला हो । यस मूर्तिमा भव्य गहनाले सजिएको उच्च कुलीन वस्त्र पहिरेकी नारी वादकले आफ्नो दुवै हातको चमत्कारिक शैलीले जोर तम्बर बजाइरहेकी छिन् ।

२६. क्वता :- नृत्यप्रेम मूर्तिमा क्वता सजाइरहेको यो मूर्ति काठको टुँडालमा अङ्कित छ । यस मूर्तिमा बादकले शरीरमा राम्रा राम्रा गहना तथा वस्त्र धारण गरेका छन् । कम्मरमा क्वता भिरेर अत्यन्तै सुमधुर सङ्गीत बजाई इष्टलाई खुसी पारिरहेको यस मूर्तिमा देखिन्छ ।

२७. मृदङ्ग :- यो शिव परिवारमा अङ्कित प्राचीन मूर्ति हो । बादकले लामा लट्टा पालेका छन् । दाँया बाँया अन्य शिवगणहरु उनको मृदङ्गको तालमा नाचगान गर्दैछन् । बादकले कम्मरमा टम्म कसेर मृदङ्ग बजाई कौतूहल रूपमा दर्शकलाई हेरिरहेका छन् ।

२८. खिं :- यो मन्दिर ढोका पातामा अङ्कित मूर्ति हो । यहाँ भैरवले खिं बजाई मन्दिरमा यस प्रकारका वाद्य भैरवका मूर्ति देख्न पाइन्छ ।

२९. खिं :- यो तामाको पातामा स्वर्ण मुलम्बा जडित मूर्ति हो । नृत्यनाथको गणले खिं बजाइरहेको मूर्ति ज्यादै पुरानो हो । नृत्यनाथको हरेक मन्दिर दाँया बाया बजाइरहेको मूर्ति भैरव र गणहरू हुन्छन् । कोही गाउने, कोही बजाउने र कोही नाची रहेका मूर्तिहरू काठमाडौँ उपत्यकाका नृत्यनाथको मन्दिरमा पाउछौँ ।

३०. क्वता, मृदङ्ग :- यो हनुमानढोकामा रहेको मूर्ति हो । यो मूर्ति बीचमा दश भुजा भएका नृत्यरत मुद्रामा छन् । उनको दायाँ बायाँ रहेका वाद्य भैरवहरूले क्वता र मृदङ्ग बजाई नाचिरहेका छन् ।

३१. क्वता :- यो काठको तोरणमा अङ्कित क्वता वादक भैरवको मूर्ति हो । सामान्य बुढाम यो मन्दिरको तोरण वनस्पति कलाकारले भैरवले लगाउने मुकुट र आभूषण तथा क्वता प्रष्ट रूपमा उत्तिर्ण गरेका छन् । लामो नरमुण्ड माला भनै कलात्मक देखिन्छ ।

३२. मृदङ्ग :- यो काष्ठ मूर्ति हो । भगवान नाट्येश्वर को दाँया बाँया रहेको भैरवको यो मूर्ति जस्तै यहाँ भैरवले विना मृदङ्ग बजाई रहेको छ । कालगतिले बीचको काठ जोडिएको ठाँउमा ज्यादा चर्किलो संरक्षण खोजी रहेको छ ।

३३. दङ्ग खिं :- यो शिव परिवारको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा बाघको शिर मानव शरीर भएका वादकले कमलको आसनमा बसेर मस्तसँग दङ्ग खिं बजाइरहेका छन् । यो दङ्ग खिं अत्यन्तै राम्रोसँग उत्कीर्ण गरिएको छ । दायाँतर्फ कँवचाको सङ्गीत तालको नृत्य भइरहेको छ ।

३४. क्वता :- यो नृत्यनाथको तोरण हो । काष्ठकलाकारिताको अनुपम नमुना बनेको यस तोरणमा गरुडको तल भगवान नृत्यनाथ नदी बाहनमाथि षोडष लास्य देखाई नाची रहेका छन् । दायाँ र बायाँ भैरवले क्वता बजाई रहेछन् । नाट्येश्वरको

दुवैतर्फ क्वता वादक रहेको यो पहिलो तोरण हो ।

३५. मृदङ्ग :- यो अति नै जीर्ण नाट्येश्वरको तोरण हो । यस तोरणमा भगवान नृत्यनाथको अधिकांस भाग खिइसकेको छ, तर बायाँतर्फ रहेका भैरवले अत्यन्तै राम्रो मृदङ्ग अभैसम्म बजाइरहेका छन् । यो मृदङ्गको बनोट जौको गेडाको आकारमा बनेको छ ।

३६. नादल :- गोर्खा

समुह ५

१. ताइनाई :- यो काठको टुंडालमा अङ्कित मूर्ति हो यस मूर्तिमा बादकले काठमाडौं उपत्यकामा प्रचलित ताइनाई बजाइरहेका छन् । मूर्तिमा वादकले बसेर दत्र हातले ताइनाई उचाली दाहिने हातले टुप्पोमा घुमाउरो भएको कथिले बजाउँदैछन् ।

२. भाइल :- यो भित्ते चित्र चिथला क्षेत्रको हो । यसमा थारु जातिमा प्रसिद्ध बाजा भाइल बजाइरहेको वादकको चित्र अङ्कित छ । सुखारणामा बसेर बादकले भाइल बजाई मनोरञ्जन गरिरहेको छन् ।

३. बभू :- यो बभू वादकको मूर्ति हो । ढुङ्गाको मूर्तिमा यिनी महिला बभू वापदकाले घुँडा मारेर बसी आनन्दसँग बभू बजाइरहेको छिन् । वादीकाको वेशभूषा र अनुहार सुन्दर देखिन्छ ।

४. तिन्छु :- यो ढुङ्गाको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा बाडिकाले उभिएर अर्का पुरुष वादकलाई तालमा लय मिलाई रहेकी छिन् । अधिकांस नेपाली परम्परागत मूर्तिमा नारी र पुरुष वादकसँग बसेर बजाइरहेको कमै मात्र देखिन्छ ।

५. ताः :- यो टुंडालमा अङ्कित भव्य मूर्ति काठको हो ।

मूर्तिकारले आफ्नो कल्पनाले शिर चराको शरीर मानवको बतीह काठमाडौंमा प्रचलित ताः बाजा बजाइरहेका छन् । सुखासनमा बसी देब्रेतर्फ हेर्दै रमाईसँग ताः बादकको वेशभूषा र अलङ्कारमा माला समेत मूर्तिमा अङ्कित छ ।

६. भूस्याहा :- यो धिमे बाजाको साथ बजाउने भूस्याहा बाजा हो । यहाँ वादकले दुवै हातले भूस्याहा समाई बजाउनै लागेका छन् । काष्ठकलाकार आफ्नो बलीलाई अफू कौतूहलमय बनाउन बादकको शिरमा चराको टाउको अङ्कित गरेका छन् ।

७. त्रिशूल घण्टा :- यो बाजा त्रिशूल घण्टा हो । दाहिने हातमा त्रिशूल र देब्रे हातले त्रिशूल घण्टा बजाई भगवान शिवलाई आराधना गरिरहेका छन् । दुवै घुडा मारेर बसका वादकको शिर चरा शरीर मानवको छ ।

८. छुस्याहा :- यो काष्ठकलाको मूर्ति छुस्या बजाइरहेको छ । यो बाजा नेपालमा धेरै प्रचलित बाजा हो । शरीर मानव र शिर सिंहको भएका वादक सुखासनमा बसी आनन्दसाथ दुवै हातले छुस्या बजाइरहेका छन् ।

९. सानी घण्टा :- यो ठूलोढको मूर्ति गणेशको बाहन छुचुन्द्रोको हा । गणेशले बाहन सानो छुचुन्द्रो हराउला भनेर घाँटीका सुन्दर सानी घण्टा जडिदिएका छन् । यस्तो बाहनमाथि मंगलमूर्ति सवमरी हुँदा भव्य देखिन्छ ।

१०. भाँइभु :- यो कपिलवस्तु क्षेत्रमा प्रचलित लोक बाजा हो । भगवान बुद्धलाई तिलौराकोट नगरमा स्वागत गर्दा त्यहाँका जनताहरुले अन्य विविध बाजा सहित भाँइज पनि बजाएको यस मूर्तिबाट प्रष्ट हुन्छ ।

११. अखण्डानन्द नाद :- यो भव्य मूर्ति सुनको हो । यस मूर्तिम मुण्डका माला लगाएका सिंह मुखी भैरवले दुवै हातले जोड्दार रूपले कलात्मक अखण्डानन्द नाद बजाइरहेका छन् ।

१२. छँयाला :- यो चित्रकला बुद्ध मारको हो । भगवान बुद्धको तपस्या भङ्ग गर्न मारको सेनाले विविध अस्त्र र बाजा बजाइरहेका छन् । यस चित्रमा जनावरको शिर गरेका वादकले दुवै हातले शिरमाथि छँयाला बजाइरहेका छन् ।

१३. भयाली :- यो ढुङ्गाको मूर्ति हो । यस मूर्तिमा भगवान शिवको जनावरको शिर मानव शरीर भएक गणले दाहिनेतर्फ हेर्दै भयाली ठोकी रहेका छन् । नाट्येश्वर शिवको पूर्ण मूर्ति यस्ता वादकहरु प्रशस्सस्तै भेटिन्छन् ।

१४. कारा :- यो नाट्येश्वरका गणले कारा बजाइरहेको मूर्ति हो । यहाँ वादक गण शरीर मानव र शिर चराको छ । देब्रेतर्फ हेर्दै रमाइलोसंग कार बजाई नाट्येश्वरलाई खुसी बनाइरहेका छन् ।

१५. तिन्छु :- यो पाषाण मूर्तिमा वादकले तिन्छु बजाइरहेका वादकको शिर सिंहको र शरीर मानवको छ । कमलको फूलमाथि उभिएर वादकले स्वर्गीय सङ्गीत पेश गरिरहेका छन् ।

१६. ग्यापुङ :- यो लकठकलाको टुँडालमा अङ्कित मूर्ति हो । यस मूर्तिमा वादकले बडो रमाइलो साथ बजाइरहेका छन् । कपाललाई मुनी बाँधेका र त्यो माथि सुन्दर फूल सिउरेका वादक कुरै सुन्दा भजन गाई रहेको देखिन्छ ।

१७. मजिरा :- यो काठको मूर्तिमा वादकले मजिरा बजाइरहेको छन् । शिर सिंहको र शरीर मानवको भएका यी वादक नाट्येश्वरका बाद्यवादक हुन् । दुवै हातले सन्तुलन मीई मजिरा वादकले बजाई दिव्य सङ्गीत दिएका छन् ।

१८. बज्र घण्टा :- यो ढलोटको भव्य मूर्ति हो । बिहारको टुँडालमा काठको मूर्तिको सट्टा यो भव्य मूर्ति अङ्कित देवता देब्रेतर्फको तल्लो हातले कलात्मक बज्र घण्टा बजाइरहेका छन् ।